

ДОКТРИНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВОВИХ КУЛЬТУР У ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ

Коритко Л. Я.

Статтю присвячено аналізу доктринальних особливостей взаємодії правових культур у добу Середньовіччя. Досліджено процеси становлення християнства, розвитку феодального права, активної рецепції римського права й обміну правовими досягненнями в католицькій Європі, розвитку канонічного та церковного права, оформлення правових сімей, а також створення на основі римської і візантійської правової спадщини основ для будівництва майбутнього загальноєвропейського правового простору. Даючи оцінку змін у правових культурах у ході їх взаємодії і діалогу, ми будемо розглядати в поступовому розвитку історії та культури від раннього до пізнього Середньовіччя, ставлячи за мету аналіз доктринальних особливостей взаємодії правових культур у добу Середньовіччя та Відродження.

У статті вказується, що географічним центром взаємодії правових культур були романо-германська і слов'янська правові сім'ї. Значення досягнень правових культур держав на просторі континентальної Європи полягає у тому, що вони справили величезний вплив на розвиток міжнародного права, тому необхідний розгляд саме цього джерела діалогу правових культур, який пройшов декілька етапів, а також перебував у центрі найбільш інтенсивної взаємодії. Протягом усього середньовіччя простір діалогової взаємодії змінює свої межі, поперемінно звужуючись і розширюючись.

У статті характеризуємо й епоху Відродження, адже характер процесів, які відбувалися в Європі у цей час у сфері культури, часто важко віднести до доби Середньовіччя, але водночас даний період є ближчим саме до нього. Доба Відродження є надзвичайно складним і самостійним етапом, який багатий своїми культурними феноменами, володіє самостійною цінністю та є періодом переходу культури до нового витка розвитку. Саме доба Відродження стає часом наукового вивчення римського права і найбільш багатой діяхронічної і синхронічної взаємодії правових культур на всьому просторі континентальної Європи.

Ключові слова: доктрина, правова культура, правовий простір, Середньовіччя, римське право, канонічне право, правова система, глосатори.

Korytko L. Ya. Doctrinal features of interaction of legal cultures in the age of the Middle Ages and the Renaissance

This article is devoted to the analysis of doctrinal features of interaction of legal cultures in the Middle Ages. The processes of formation of Christianity, development of feudal law, active reception of Roman law and exchange of legal achievements in Catholic Europe, development of canon and ecclesiastical law, formation of legal families, as well as creation on the basis of Roman and Byzantine legal heritage of foundations for future European legal space are studied.

The article points out that the main participants in the interaction of legal cultures in Eastern Europe were the Byzantine Empire, Bulgaria, Serbia, and the Russian principalities. The Byzantines clashed with their Slavic ancestors in the 2nd century, but in the immediate vicinity of the Byzantine Empire, the Slavs found themselves in the time of Justinian. Serious changes in the socio-economic life of Byzantium made it necessary to codify Roman law, which greatly changed its qualitative specificity and had a great influence on the further development of Roman law and its study in the XI-XVI centuries.

The article states that the geographical center of the interaction of legal cultures were the Romano-Germanic and Slavic legal families. The significance of the achievements of the legal cultures of states in continental Europe is that they have had a huge impact on the development of international law. Therefore, it is necessary to consider this source of dialogue of legal cultures, which has gone through several stages, as well as was at the center of the most intensive interaction. Throughout the Middle Ages, the space of dialogic interaction changed its boundaries, alternately narrowing and expanding.

We also characterize the Renaissance, because the nature of the processes that took place in Europe at this time in the field of culture, it is often difficult to attribute to the Middle Ages, but at the same time, this period is closer to it. The Renaissance is an extremely complex and independent stage, which is rich in its cultural phenomena, which has an independent value and is a period of transition of culture to a new round of development. It is the Renaissance that becomes the time of the scientific study of Roman law and the

richest diachronic and synchronous interaction of legal cultures in the whole of continental Europe.

Key words: *doctrine, legal culture, legal space, Middle Ages, Roman law, canon law, legal system, glossators.*

Постановка проблеми та її актуальність. Уже понад тисяча років розвиток правових систем Європи йде за двома напрямками: західному, або романо-германському, і східному, або слов'яно-візантійському. Головними центрами розвитку права стали Італія і Візантія, а периферія (Німеччина та Києво-Руська держава), котра досить довго лише користувалася досягненнями культурних центрів у сфері правового регулювання або ж розвивалася як відносно замкнута система, у XII-XVI ст. сама починає активно транслювати свою правову культуру, взаємодіючи із сусідами, перетворюючись на новий осередок діалогу правових культур. Така еволюція периферійних культурних пластів в добу Середньовіччя вказує можливі сучасні шляхи виникнення нових осередків культурогенеза і діалогової взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика представлена у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, серед яких - Е. Аннерс, Ю. Бардах, В. Вальденберг, Д. Вовк, Л. Войтович, В. Горський, Д. Забзалюк, Г. Кенігсбергер, Л. Кофанов, Л. Кононенко, М. Котляр, І. Медведєв, С. Місевич, Ф. де Соссюр, А. Тойнбі, Й. Хейзінга, Я. Шапов та ін.

Метою статті є аналіз доктринальних особливостей взаємодії правових культур у добу Середньовіччя та Відродження.

Виклад основного матеріалу. Кристалізація і свого роду перший етап взаємодії правових культур розпочався одразу ж після набуття християнства статусу державної релігії у Західній Європі. Другий етап взаємодії правових культур - це VIII-XI ст. - період становлення та розвитку феодального права. Головним механізмом взаємодії правових культур стає свого роду «нав'язування», і римське право відіграє на цьому етапі невелику роль. Третій етап культурної взаємодії починається в XI ст. і пов'язаний він з утворенням Болонського університету - центру періоду глосаторства і прийняттям християнства в більшості європейських держав. Даний етап закінчується у XVI ст., тобто періодом кризи коментаторства і захопленням Балканського півострова турками-османами.

Законодавці поступово відходять від майже механічного перенесення римських законів у національне законодавство. Даний етап характеризується не простою компіляцією пам'яток римського права або перенесенням тексту *Cogrus*

luris Civilis Юстиніана в законодавство будь-якої держави. Система, методи та поняття римського права «...збагачують, але не змінюють її сутності. Коли рецептовані правові елементи починають служити іншому суспільству, вони набувають іншого змісту. Серед різних видів рецепції особливу роль відіграла, як уже говорилося, рецепція, що здійснювалася за посередництва науки. Освічені юристи вносили в судову практику і законодавство елементи науки права» [2, с. 77].

В Італії, Провансі, бувшому на той час графством Священної Римської імперії, і у Франції з'являються центри активного вивчення римського права. «Вивчаючи історію культури, ми бачимо безперервну лінію традиції, котра постійно перехоплює етнічні кордони» [1, с. 208]. Римське право починають вводити в практику судочинства, система і термінологія римського права стає основою правових систем даного регіону. Документальне оформлення приватних і публічних правових актів у романо-германській сім'ї набуває загальних рис, система і класифікація яких остаточно складається до кінця розглянутого періоду [11, с. 116-123].

Подібні процеси відбуваються і в православних країнах, де під впливом «Прохируну» приватні акти щодо угод із церковним і світським майном починають оформлятися відповідно до установлених в даному законодавчому збірнику правилами [13, с. 129-147].

Вплив школи глосаторів поширюється на Німеччину та Англію. Знову відроджується інтерес до мови римського закону, нового змісту і нове народження набуває в умовах розвинутого Середньовіччя саме римське право. Універсалізм римських норм, які пережили свій народ, знову й знову підтверджує свою життєздатність і актуальність. Підвищений інтерес, передусім інтерес науковий, до римського права вказав народам Європи шлях найбільш плідного розвитку права. «Ніколи не відбувається виникнення або створення нової мовної давності, яка у своєму існуванні відрізнялася б від того, що їй передує» [15, с. 47].

У Німеччині ж римське право починає активно вивчатися і використовуватися лише з XIV в. Однак XVI ст. стає для Німеччини, яка стала центром діалогової взаємодії, часом, коли юристи стають «наступниками славної наукового традиції, оскільки виховувалися результатами багаточисельних досліджень, коментарів та трактатів, початок яких відноситься до плеяди глосаторів і коментаторів римського права» [10, с. 236].

Взаємодію правових культур у католицькій Європі, таким чином, можна розділити на три етапи, які характеризуються поступовими змінами трансформаційних цілей діалогу й охоплюють III-XVI ст.

Основними учасниками взаємодії правових культур у Східній Європі були Візантійська імперія, Болгарія, Сербія, а також руські князівства. Візантійці стикаються з предками слов'ян антами у II ст., однак у безпосередній близькості до Візантійської імперії слов'яни опиняються за часів Юстиніана. Серйозні зміни у соціально-економічному житті Візантії зробили необхідним кодифікацію римського права, що багато в чому змінило його якісну специфіку і справило великий вплив на подальший розвиток римського права і його дослідження в XI-XVI ст. [7]. Із цього часу склавини (південна гілка слов'ян) осідають на кордонах Візантії та влаштовують регулярні набіги на її балканські провінції. Однак правова культура Візантії залишається відносно замкнутою щодо слов'янського населення, як і слов'янська правова культура у формі звичаєвого права для Візантії.

Необхідність у регулюванні відносин зі слов'янами і кодифікації римського права змушує візантійських імператорів видати «Еклогу» в кінці VIII ст. Створення «Еклоги» було спробою візантійських імператорів привести законодавство у відповідність із сучасними умовами, а також ввести законодавство, що регулювало відносини у сільських слов'янських громадах на території імперії.

У самій Візантії «Еклога» в IX ст. була замінена на «Прохирон». Але в слов'янських землях «Еклога», як і «Прохирон», продовжує використовуватися до османського завоювання в першій половині XV ст.

Спроби пристосувати і включити візантійське законодавство («Звід законів Юстиніана», «Еклога», «Прохирон») у руську правову систему, таким чином, не припиняються аж до XVI ст.

Взаємодія йде не тільки по лінії одностороннього сприйняття законодавства з Візантії православними слов'янами. Сербія, Болгарія і Русь у XIII-XV ст. активно обмінюються результатами законотворчої діяльності. «Еклога» й її слов'янські редакції у вигляді «Книг Законних» і «Мірила Праведного» зустрічаються у сербському і болгарському варіантах на Русі, у руській - у Сербії і Болгарії [5, с. 15-19; 6, с. 12-13].

Взаємодія між південнослов'янськими державами і руськими землями, з одного боку, і Візантією - з іншого, що тривала протягом усієї історії

існування держав, мала певну якісну специфіку. «Під час визначення авторитетності того чи іншого збірника або правила часто йшли не від правила або норми до дійсності, а навпаки, підбирали до вимог життя, соціальним і політичним прагненням відповідні правила, норми і збірники» [18, с. 116]. У міру використання візантійських законодавчих зводів найчастіше пропускали тексти, що стосуються візантійського державного і церковного устрою, при цьому здійснювалася спроба створення короткого кодексу по сімейному й адміністративному законодавству.

У православній Європі просторова взаємодія культур на законодавчому рівні починається з часу появи «Еклоги» і продовжується до османського завоювання Балканського півострова, тобто охоплює кінець VIII - середину XV ст.

Цілепокладання взаємодії в різних куточках Європи було різним. «Кожен з учасників процесу культурної і політичної взаємодії виступав зі своїми потребами і прагненнями» [18, с. 6]. І все ж, незважаючи на різні мотиви, саме взаємодія різних правових культур була одним із головних двигунів розвитку та вдосконалення європейського права.

Таким чином, даючи оцінку змін у правових культурах у ході їх взаємодії і діалогу, ми будемо розглядати в поступовому розвитку історії та культури від раннього до пізнього Середньовіччя. Хронологічний принцип викладу найбільш зручний і очевидний для дослідника.

Окремо слід сказати про епоху Відродження, адже характер процесів, які відбувалися в Європі у цей час у сфері культури, часто важко віднести до доби Середньовіччя, але водночас даний період є ближчим саме до нього. Доба Відродження є надзвичайно складним і самостійним етапом, який багатий своїми культурними феноменами, володіє самостійною цінністю та є періодом переходу культури до нового витка розвитку. Саме доба Відродження стає часом наукового вивчення римського права і найбільш багатодіахронічної і синхронічної взаємодії правових культур на всьому просторі континентальної Європи.

У правовій культурі католицької частини континентальної Європи етап глосаторства почався раніше епохи Відродження, а саме в кінці XI ст. Водночас саме в Італії - осередку Відродження - прокидається інтерес до наукового вивчення римського права, що ріднить процеси, які відбувалися в правовій культурі, із загальним інтересом до римської та античної культури як такої в XIV-XVI ст. Хронологічно закінчення етапу

коментаторства збігається із закінченням епохи Відродження [17, с. 144].

Усе ж спільність інтересу до античного і римо-візантійського минулого в значній частині Європи як у праві, так і культурі робить можливим і необхідним аналіз правової культури європейських правових систем у нерозривному зв'язку з розглядом аналогічних процесів у духовній культурі епохи Відродження у цілому. Найбільші досягнення у сферах образотворчого мистецтва, скульптури, архітектури та літератури, як і в праві, були отримані за діяхронічної взаємодії з античною і римо-візантійською саме на просторі континентальної Європи. Це ще більше ріднить процеси, що відбувалися в правовій культурі з кінця XI ст. з досягненнями духовної культури епохи Відродження XIV-XVI ст. Це дає змогу стверджувати, що саме континентальна Європа представляє найбільший інтерес для дослідження.

Показово і те, що на всьому просторі Європи кількісні й якісні зміни в правовій культурі, як і зміни в культурі у цілому, ростуть у міру наближення до XVI ст. Закони різних держав, які не змінювалися, по суті, дуже тривалі періоди часу, з XIV ст. починають постійно редагуватися, кодифікація набуває систематичного характеру [16, с. 182].

У цьому ми чітко бачимо тісний взаємозв'язок розвитку економіки і культури. Цим і пояснюється те, що прискорення розвитку економіки та трансформаційних змін соціальної структури суспільства середньовічних держав спричиняли прискорення змін в культурі.

Підводячи підсумки розглянутих питань, можна з упевненістю сказати, що виокремлення правової культури із загальнокультурних процесів, що відбуваються в Європі, є можливим, оскільки призводить до переведення предмета й об'єкта дослідження в суто юридичну сферу.

Головною причиною, яка змушує правові культури вступати в різноманітні форми взаємодії, є потреба в джерелах розвитку. Ізольовані культури або зупиняються в своєму розвитку, перебуваючи у фазі гомеостазу (перманентного, вкрай повільного розвитку або консервації відносин), або переходять у фазу виродження. Такі ж процеси відбуваються і з культурами, які замкнені на саморозвиток. Розвиток культури без взаємодії із сусідніми державами поступово призводить до уповільнення темпів розвитку і стагнації. Тому взаємодія правових культур стає найважливішою частиною існування і розвитку будь-якої держави, забезпечуючи високий рівень та стабільність правового поля культури. Прикладом цього є сучасна

Європа, країни якої починаючи з раннього Середньовіччя і донині відкриті для активної взаємодії із сусідами і самі активно транслюють свою культуру на сусідні регіони, увійшли в число світових лідерів за рівнем культурно-правового розвитку.

Окрім того, причиною вступу у взаємодію є те, що саме культура - найміцніша ланка, котра об'єднує цілі народи між собою. Так, наприклад, хрестоносці в масі своїй не знали тонкощів догматичних відмінностей між католицизмом, православ'ям і мусульманством. Вони бачили у православних і мусульманах «чужих» людей, що ведуть схожий спосіб життя, мають інший світогляд та інший менталітет. Право ставало нормативною, договірною основою культурного співробітництва різних народів [17, с. 159].

Усвідомлення більш благополучного і динамічного розвитку того чи іншого народу так само змушувало вступати з ним у правову взаємодію. Саме бажання отримання переваг розвитку ставало причиною культурних контактів. Право у цій ситуації ставало регулятором культурного обміну, а часто й об'єктом взаємодії.

Розуміння власної переваги над сусідом так само заставляло шукати шляхи трансляції культурного багажу і позбавлення від надлишку його носіїв. Право в даному разі виступало тією основою, за допомогою якої забезпечувалися легітимність, обґрунтованість і необхідність передачі культурного досвіду.

Географічним центром взаємодії правових культур були романо-германська і слов'янська правові сім'ї. Значення досягнень правових культур держав на просторі континентальної Європи полягає й у тому, що вони справили величезний вплив на розвиток міжнародного права. Тому необхідний розгляд саме цього джерела діалогу правових культур, який перебував у центрі найбільш інтенсивної взаємодії. Протягом усього Середньовіччя простір діалогової взаємодії змінює свої межі, поперемінно звужуючись і розширюючись. Сам діалог правових культур пройшов кілька етапів:

1) III-VII ст. - ранній етап - рівень контактної зони, коли слов'янські і германські народи знайомляться зі своїми сусідами, вибирають пріоритетні напрями розвитку правової культури і найбільш цінних партнерів по майбутній взаємодії; на Русі, у Польщі і Чехії утворення контактних зон відбувається в IX ст.;

2) VIII-XI ст. - середній етап - становлення розвинених, самостійних феодально-правових систем, коли відбувається оформлення цілісних

правових культур європейських держав і починається їх розвиток у вибраних напрямках шляхом створення романської, німецької та слов'янської підгруп континентально-європейської правової сім'ї; визначаються магістральні шляхи еволюції права в окремих країнах; на Русі, у Польщі і Чехії початок цього етапу припадає на X ст.;

3) кінець XI - початок XVI ст. - пізній етап - активна рецепція римського права й обмін правовими досягненнями в католицькій Європі; переробка візантійських законодавчих зводів і обмін результатами законотворчості в православній Європі; остаточне оформлення правових сімей, усвідомлення її членами своєї близькості, створення на основі римської і візантійської правової спадщини основ для будівництва майбутнього загальноєвропейського правового простору.

Висновки. Провідна роль римського права в розвитку правових культур європейських держав незаперечна. Постійні звернення законодавців варварських держав у V-VII ст. до Кодексу Юстиніана, повернення інтересу до нього на рівні наукового вивчення в кінці XI - XVI ст., сприйняття різних візантійських збірок і бурхлива законотворча діяльність з їх переведення і перевидання в православних державах зробили римське і візантійське право найважливішим елементом правової культури Європи у цілому. Його вплив відчувається на протязі усього періоду Середньовіччя та Відродження (V-XVI ст.). У Західній Європі рецепція римського права, а в Південній і Східній Європі редакції збірників візантійських законів стають головною причиною такої взаємодії.

Література

1. Аннерс Э. История европейского права / пер. со швед. Москва : Наука, 1996. 397 с.
2. Бардах Ю. Литовские статуты - памятники периода Возрождения. *Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.* Москва : Наука, 1976. С. 74-86.
3. Вальденберг В.Е. История византийской политической литературы в связи с историей философских течений и законодательства. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2008. 536 с.
4. Вовк Д.О. Право і релігія : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2008. 20 с.
5. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.: склад, суспільна і політична роль). Историко-генеалогічне дослідження. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. 649 с.
6. Горский В.С. Философские идеи в Культуре Киевской Руси XI - начала XII века. Киев : Наукова думка, 1988. 213 с.
7. Дигесты Юстиниана / отв. ред. Л.Л. Кофанов ; пер. с лат. Л.Л. Кофанова и др. ; 2-е изд., испр. Москва : Статут, 2008. Т. 1. Кн. 1-4. 584 с.
8. Забзалюк Д.Є. Право та правова свідомість: взаємодія, взаємозалежність та взаємовплив. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2020. Т. 7. № 1. С. 23-29.
9. История античного мира и Средневековья в университетах Украины. *К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В.Н. Каразина* : тезисы докладов Международной научной конференции, г. Харьков, 25-26 октября 2018 г. Харьков : НТМТ, 2018. 150 с.
10. Кенигсбергер Г. Средневековая Европа 400-1500-е годы / пер. с англ. Москва : Весь Мир, 2001. 384 с.
11. Кононенко Л.М. Проблема классификации западноевропейского частного акта. *Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья*. Ленинград : Наука, 1979. С. 109-123.
12. Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2002. 247 с.
13. Медведев И.П. Дипломатика частного византийского акта. *Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья*. Ленинград : Наука, 1979. С. 129-147.
14. Місевич С.В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2006. 15 с.
15. Соссюр де Ф. Заметки по общей лингвистике. Москва : Прогресс, 1990. 280 с.
16. Тойнби А. Христианское понимание истории. Философия истории: Антология / сост., ред. и вступ. ст. Ю.А. Киселева. Москва : Аспект-Пресс, 1995. 351 с.
17. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Москва : Наука, 1988. 544 с.
18. Щапов Я.Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI-XIII вв. Москва : Наука, 1978. 292 с.

Коритко Л. Я.,

*доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри загальноправових
та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківського юридичного інституту
Національного університету
«Одеська юридична академія»*